

Суріна О. В.,

*аспірантка Науково-дослідного фінансового інституту
при Міністерстві фінансів України,
викладач Харківської філії Українського державного
університету економіки та фінансів*

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

В умовах трансформації економіки України у світовий простір і реформування у напрямі переходу до різноманітних форм власності дедалі наявнішою стає невідповідність між зростаючим рівнем змін в економіці та відносною стабільністю державної системи пенсійного забезпечення. Певні спроби модифікувати цю систему з метою пристосування до потреб окремих прошарків суспільства призвели до накопичення низки проблем і посилення кризових явищ у цій сфері.

У вітчизняній економічній науці удосконаленню нової пенсійної системи присвячені роботи багатьох науковців, таких, як А. А. Джусов, В. Д. Панікаров, В. В. Гордієнко, Б. О. Зайчук та ін.

Ефективне фінансування пенсійних витрат для різних верств населення має важливе значення в структурі державних фінансів. У ст. 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальний захист. Воно гарантується та забезпечується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюджетних та інших джерел фінансування соціального захисту населення. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Пенсійні відносини є основним видом суспільних відносин, які складають систему соціального забезпечення. Відносини в галузі пенсійного забезпечення стали єдиним внутрішньоузгодженим і взаємопов'язаним самостійним видом суспільних відносин. Єдність і деяка самостійність пенсійних відносин підтримується й тим, що в Україні здійснюється державна система пенсійного забезпечення, а також почала діяти досить нова ланка фінансового сектора – недержавні пенсійні фонди.

Сучасний рівень пенсійного забезпечення в нашій країні не гарантує гідного рівня життя людей похилого віку. Статистика свідчить, що при зміні статусу робітника на статус пенсіонера доходи громадян зменшуються у середньому на 50–70 %. Для того, щоб сьогодні забезпечити пенсіонерам допомогу у розмірі прожиткового мінімуму, необхідно, щоб платежі до пенсійного фонду становили 80–90 % від фонду оплати праці, а це здійснити практично неможливо.

Наступною проблемою пенсійного забезпечення є несприятливі демографічні процеси як у багатьох зарубіжних країнах, так і в Україні. З урахуванням наявної серйозної демографічної ситуації можливості державної солідарної системи пенсійного забезпечення (пенсія у розмірі до 35 % від попередньої заробітної плати) обмежені, а в майбутньому їх зовсім може не

бути. Чисельність пенсіонерів в Україні – 14,2 млн осіб, що становить 24 % загальної кількості населення. Через декілька років співвідношення кількості населення пенсійного віку до кількості населення працездатного віку збільшуватиметься і особливо це становище почне погіршуватися з 2016–2020 рр.

На думку А. А. Джусова, це відбуватиметься через зліт народжуваності у 60–70-х рр. ХХ ст. на території нашої країни, а у 80–90-х рр. – навпаки, її зменшення.

Широкомасштабне старіння населення загрожує не тільки людям пенсійного віку, а й їхнім дітям і онукам, на яких безпосередньо чи опосередковано ляже тягар забезпечення людей похилого віку. Криза старіння тягне за собою кризу розподільчих пенсійних систем. І якщо в країнах світу збережеться істотна частка розподільної системи в пенсійних виплатах, це може призвести до так званого “конфлікту поколінь”, коли молоді працівники будуть змушені віддавати дедалі більшу частину своєї заробітної плати на утримання пенсіонерів, а економіка країни постане перед проблемами подальшого підвищення податкових ставок чи зменшення розміру пенсій.

Масштаб змін у соціально-економічній сфері, разом з гострою кризою старіння населення на цей час, безперечно свідчить про необхідність докорінних змін у системі соціального захисту населення та її складової – системи пенсійного забезпечення.

Відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів. У міру розвитку ринкової економіки категорії, в які входять особи, що не мають трудового (страхового) стажу, збільшуватимуться, роль соціальних пенсій – підвищуватиметься. Україна є державою з соціально орієнтованою економікою, і тому вона не може ігнорувати проблеми матеріального забезпечення значного кола непрацездатних, з різних причин не охоплених соціальним страхуванням. Таким чином, вимальовується перший рівень системи державних пенсій – базова пенсія, тобто солідарна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, яка ґрунтується на засадах солідарності і субсидування, а також здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду України.

На думку вченого-економіста В. П. Кудряшова, метою солідарної пенсійної системи є гарантування кожному громадянину мінімального доходу після виходу на пенсію. Така система належить до соціального захисту. Кошти для фінансування пенсійних виплат надходять до Пенсійного фонду України через обов’язкові відрахування від заробітної плати громадян. Пенсія нараховується лише за ті роки, коли працівник сплачував пенсійні внески. Розрахунки розміру пенсії проводяться не за трудовим, а за страховим стажем, тобто за період, коли громадянин здійснював обов’язкові платежі до Пенсійного фонду.

Другий рівень – це накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичування коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення

фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат. Цей рівень являє собою трудову (страхову) пенсію. Роль такого типу державної пенсії свідчить про організацію соціального та, у першу чергу, пенсійного страхування. У контексті реформи вона має бути позбавлена невластивих їй функцій і відповідати засадам солідарної політики для працюючих за наймом, на якій базується соціальне страхування. З цього випливає принципова вимога до реформування трудових пенсій (відповідність розміру і умов надання пенсій), участі у соціальному страхуванні кожної конкретної особи, що виражається у продовженні страхування, і величині внеску.

При визначенні права на пенсію та її розмірів періоди, не пов'язані з виплатою страхових внесків, можуть братися до уваги за умови виплати відповідних видатків з державного бюджету. Це означає виконання страхових принципів в організації трудових пенсій, до яких входять будь-які переваги для окремих застрахованих осіб або їх груп.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Недержавне пенсійне забезпечення у загальній системі держави розглядається як доповнення до державного, яке може виконуватися як у формі додаткових професійних програм окремих підприємств, галузей економіки або територій, так і у формі особистого пенсійного страхування громадян, що заощаджують кошти на додаткове пенсійне забезпечення в страхових компаніях або пенсійних фондах. Обидві форми мають право на існування та розвиток.

Професійна пенсійна програма має відповідати низці вимог. Насамперед вона має формувати пенсії, а не єдиноразові виплати, а, по-друге, – здійснювати координацію з системою державних пенсій щодо їх видів та пенсійного віку.

Третій рівень системи пенсійного забезпечення дає змогу громадянам перерахувати на спеціальні рахунки певну кількість коштів (у відсотках від заробітної плати), де ці кошти акумулюватимуться і розміщуватимуться як інвестиції у різні фінансові інструменти і, таким чином, постійно нагромаджуватимуться до моменту досягнення власником рахунка пенсійного віку. Тоді всі нагромадження можуть бути сплачені у повному обсязі власнику рахунка.

Поєднання традиційного розподільчого механізму фінансування пенсійних виплат за рахунок поточних пенсійних внесків роботодавців та працівників до солідарного Пенсійного фонду з накопичувально-інвестиційним механізмом акумулювання коштів для виплат майбутніх пенсій за рахунок загальнообов'язкових та добровільних внесків на персональні пенсійні рахунки в Накопичувальному фонді, недержавних пенсійних фондах, банківських установах, страхових внесків до страхових компаній здатне забезпечити розширення можливостей пенсійної системи за рахунок отримання додаткових надходжень від інвестування коштів пенсійних заощаджень з

одночасним поліпшенням можливостей інвестиційної підтримки зростання економіки в цілому.

Для успішного функціонування нової системи пенсійного забезпечення необхідно також розв'язати чимало серйозних проблем, серед яких можна виділити дві основні:

- недовіра населення фінансовим інститутам;
- проблема вибору інвестиційних інструментів, в які можна було б ефективно розміщувати грошові кошти.

У 1992–1994 рр. довіру населення до фінансових установ було втрачено через знецінення заощаджень тих громадян, які зберігали їх у відділеннях Ощадбанку. Можна шукати причини у гіперінфляції, але держава та її фінансовий інститут не змогли захистити своїх громадян.

Ще одним ударом по довірі населення були численні факти банкрутства трастів і пенсійних фондів, таких, як “Оберіг”, “Офіцерський союз”, “Європейський”, “Перший міжнародний пенсійний фонд” та ін.

Таким чином, для того, щоб забезпечити захист від інфляційних процесів і при цьому мати можливість отримати певний приріст капіталу, необхідно інвестувати кошти. Залежно від бажаного розміру приросту капіталу інвестор має вибрати відповідні інвестиційні інструменти від найризикованіших, але з найвищим потенціалом можливого приросту капіталу, до найменш ризикованих.

Такими інструментами можуть бути, наприклад, акції, депозитарні свідоцтва, облігації, які емітуються великими корпораціями, інститутами спільного інвестування й урядовими організаціями. Активи недержавного пенсійного фонду мають інвестуватися лише у надійні інструменти, які забезпечать дохід майбутніх пенсіонерів.

В Україні необхідно створити об'єктивні умови функціонування фінансового ринку, особливо фондового ринку, на якому недержавні пенсійні фонди (НПФ) є одними з головних інституціональних інвесторів, ефективна діяльність яких дасть змогу реанімувати вітчизняний ринок цінних паперів.

Під час інвестування пенсійних активів необхідно враховувати вікові особливості учасників НПФ, як це відбувається на Заході (табл. 1).

Показники табл. 1 мають умовний та приблизний характер, бо в кожному конкретному випадку інвестор може перебувати під впливом будь-яких обставин, які призведуть до змін у його стратегії.

Дозволяючи розміщувати пенсійні активи українських НПФ у зарубіжні цінні папери, треба не забувати, що на світових фінансових ринках уже зосереджено великі ресурси національних пенсійних систем. Якісних фінансових інструментів там достатньо, і вони вже обмежені коштами національних НПФ, тому для іноземних пенсійних активів залишаються менш дохідні, ліквідні і надійні інструменти. За таких умов коштів українського недержавного пенсійного забезпечення на Заході ніхто не очікує, за винятком деяких фінансових спекулянтів. Тож можна передбачити, що у разі виникнення фінансової кризи саме ці кошти стануть

Таблиця 1

Можливий діапазон розміщення інвестиційних інструментів залежно від цільової групи інвесторів, розподілених за етапами їхнього життєвого циклу, %

Етапи життєвого циклу	Мета інвестора	Діапазон використання інструментів		
		Акції	Облігації	Готівка (валюта)
Початок кар'єри	Максимальне зростання дохідності	80–100	0–10	0–10
Середина кар'єри	Зростання дохідності	70–80	10–20	5–10
Кінець кар'єри	Консервативне зростання	60–70	15–25	5–20
Вихід на пенсію	Зростання і дохід	50–60	15–30	10–20
Життя на пенсії	Дохід	15–50	40–75	10–35

амортизатором, який візьме на себе перший удар (національні ж пенсійні системи будуть захищені).

Кількісні обмеження на інвестування активів українських НПФ наведено у табл. 2. Їх аналіз свідчить, що вони потребують додаткового обґрунтування на найближчі 5 років. Оскільки практичну діяльність НПФ започатковано у 2004 р., то це проблема стає ще актуальнішою.

По-перше, нормативи інвестування пенсійних коштів, встановлені в обсязі 40 % загальної вартості пенсійних активів у банківську систему в цілому, на 10 % – у зобов'язання одного банку, неприйнятні з погляду диверсифікації вкладень і безпечності інвестування. Тому доцільніше було б ці нормативи залишити на рівні 30 %, як у попередньому законопроекті. По-друге, “мінімізація” ризиків пенсійних фондів, пов'язаних з інвестуванням пенсійних коштів у державні боргові цінні папери, потребує на додаток до встановленого загального нормативу, що обмежує інвестиції в державні боргові зобов'язання, встановлення також внутрішньої диверсифікації таких інвестувань між окремими видами державних боргових зобов'язань (не менше трьох). Тому видається доцільним запровадження додаткового нормативу інвестування пенсійних коштів в один вид боргових цінних паперів у межах загального нормативу, а саме не більш ніж 50 % загальної вартості пенсійних активів, при цьому не більш ніж 20 % у цінні папери одного виду.

По-третє, норматив інвестування коштів НПФ в облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України, в обсязі 40 % не відповідає сучасному ринку корпоративних боргових зобов'язань. До того ж, немає цінних паперів, випущених під майнове забезпечення або інші види гарантій. Тому поки що варто обмежити обсяги дозволених інвестувань пенсійних активів НПФ в корпоративні облігації вітчизняних підприємств нормативом 20 % загальної вартості пенсійних активів.

По-четверте, норматив дозволених інвестувань пенсійних активів у цінні папери іноземних емітентів слід залишати на рівні 20 %. При цьому необ-

Кількісні обмеження на інвестування пенсійних активів НПФ

№ з/п	Вид кількісного обмеження	Нормативи інвестування
1	Кошти на банківських депозитних рахунках та в ощадних сертифікатах банків (сукупно)	≤ 40 % при цьому ≤ 10 % у зобов'язаннях одного банку
2	Цінні папери одного емітента	≤ 5 % (крім цінних паперів, погашення та отримання доходу за якими гарантовано КМУ)
3	Цінні папери, доходи за якими гарантовано КМУ	≤ 50 %
4	Цінні папери, доходи за якими гарантовано Радою міністрів Автономної Республіки Крим, та облігації місцевих позик	≤ 20 %
5	Облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України	≤ 40 %
6	Акції українських емітентів	≤ 40 %
7	Цінні папери іноземних емітентів	≤ 20 %
8	Іпотечні цінні папери, визначені законодавством України	≤ 40 %
9	Об'єкти нерухомості (землі, будівлі)	≤ 10 %
10	Банківські метали	≤ 10 %
11	Інші активи, не заборонені законодавством України	≤ 5 %

Джерело: Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” від 9.07.2003 р. № 1057-IV // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 169. – С. 14.

хідно врахувати авторські пропозиції А. Федоренка, Д. Леонова, Н. Ковальова, які мають такі застереження:

- а) інвестування в цінні папери, гарантовані урядами іноземних держав, не повинні перевищувати 10 % у цінні папери однієї іноземної держави;
- б) інвестування в акції та облігації іноземних емітентів не мають перевищувати 10 %, при цьому у цінні папери одного емітента – не більше 5 %.

Таким чином, НПФ підвищують ефективність ринку завдяки великим обсягам своїх активів, значним ресурсам і високій кваліфікації персоналу, що забезпечує їм кращий доступ до інформації та кваліфікований її аналіз. Як портфельний інвестор фонди впливають на ефективність ринку цінних паперів: якщо відповідно до даних, які вони отримали, ціни на цінні папери є надто високими, вони починають їхній продаж, що в свою чергу зменшує вартість цих паперів на ринку.

Крім зазначеного, при формуванні нормативної бази, що регулює діяльність недержавних пенсійних фондів, варто враховувати соціальний аспект. Та чи інша пенсійна політика має наслідки через десятиріччя, коли вкладники досягли пенсійного віку і стає зрозумілим, чи вистачить накопичень для забезпечення їхніх потреб у належних обсягах. Отже, постає необхідність створення економіко-математичних моделей, що дають змогу розрахувати економічний та соціальний ефект впровадження тієї чи іншої пенсійної політики.

При створенні таких моделей спочатку варто визначити критерії переваги для вкладників, а також частку власних доходів, які вони готові спрямувати на пенсійні програми, співвідношення між внесками до недержавних пенсійних фондів та інших накопичень (банківських депозитів, прямих вкладів в державні і недержавні цінні папери, участі в інвестиційних фондах тощо). Можна розрахувати на підставі звичайної пенсійної програми грошові потоки “середнього” учасника пенсійного фонду, використовуючи часову теорію грошей, тобто продисконтувати грошові потоки і порівняти їх з альтернативними варіантами накопичення коштів. При цьому необхідно визначити ризики різних видів вкладень для конкретного порівняння грошових потоків від альтернативних видів накопичень. Якщо стане відомою частка доходів громадян, яка спрямовується на накопичення і структуру накопичення за напрямками вкладень, можна розрахувати частку доходів, яку громадянин готовий вкладати у пенсійні фонди. Але слід зауважити, що кожний вкладник стоїть перед дилемою: спожити сьогодні або у недалекому майбутньому більшу частку своїх доходів і водночас гарантувати собі відносно забезпечений рівень життя за досягнення пенсійного віку.

Отже, багаторівнева пенсійна система має важливе значення для розвитку фінансової системи України, що сприяє розбудові ефективної фінансової політики, націленої на економічне зростання та фінансову стабілізацію. Перш за все це призведе до помітної зміни ролі держави в організації пенсійного забезпечення. Створення недержавних пенсійних фондів приведе до формування конкурентного середовища на ринку пенсійних послуг. Такі зміни надають більше можливостей громадянам у виборі раціональних способів використання пенсійних коштів. Активна інвестиційна діяльність фондів передбачає розвиток обов'язкового та добровільного накопичення коштів, а це сприятиме активізації формування фондового ринку, розвитку діяльності фінансової інфраструктури, розширенню кредитних операцій, збільшенню обсягів заощаджень, позитивним змінам в організації руху грошових потоків.

Література

1. *Панікаров В. Д.* Пенсійне та соціальне забезпечення. – Х.: Вид.-во ХНЕУ, 2005. – 84 с.
2. *Джусов А. А.* Пенсионная реформа в Украине: стратегия и тактика международного инвестирования. – Днепропетровск: Наука и образование, 2003. – С. 4.

3. *Шевченко О.* Недержавні пенсійні фонди та страхові компанії: взаємне поборювання чи взаємодія на ринку додаткового пенсійного забезпечення? // Страхова справа. – 2003. – № 4 (12). – С. 78.
4. *Абубекерова А. З.* Недержавні пенсійні фонди як інституційний інвестор на ринку цінних паперів України // Наукові праці НДФІ. – 2004. – № 1–2 (24–25). – С. 87.
5. *Свердел М. О.* Вплив недержавних пенсійних фондів на соціально-економічну систему // Фінанси України. – 2005. – № 8. – С. 51.
6. *Кудряшов В. П.* Фінанси: Навч. посіб. – Херсон: Олді-плюс, 2002. – С.140.